

DİL VE KÜLTÜR İNCELEMELERİ: ESKİ TÜRKÇE HRİSTİYAN METİNLERİ*

Mehmet Turgut BERBERCAN**

ÖZ

Türkçenin dil bilgisini ve söz varlığını, köken bilgisi özelliklerini aydınlatan, Türk dili ve edebiyatının yazılı olarak gelişme sürecine tanık olan birinci ve asıl kaynaklar Türk yazı dilinin ilk dönemi olan “Eski Türkçe” döneminde yazılmış Eski Türk metinleridir. Bu metinler, Türkçenin bir edebiyat dili olarak yükseldiği 7.-8. yüzyıllardan 13. yüzyıla kadar süren yaklaşık 600 yıllık bir dönemin mahsulüdür. “Eski Türkçe”, farklı kültüre sahip ve birbirinden değişik medeniyet dairelerine mensup Türklerin ortak yazı dili olmuştur. Bu dil, ilkin Şamanizm inancı çerçevesinde, sonrasında çeşitlenerek Budizm, Brahmanizm ve Maniheizm gibi felsefelerin, Musevîlik ve Hristiyanlık gibi inançların ve nihayetinde büyük nispette İslam etkisine giren Türklerin ve tabii olarak ilk Müslüman Türk devleti Karahanlıların edebiyat dilidir. Farklı felsefe, inanç ve medeniyet alanlarına ait Eski Türkçe metinler bulunmuş olsa da “Eski Türkçe”yi incelemek, Eski Türk kültürünü tüm yönleriyle anlamak, en eski kaynaklardan bugüne, Türk dili, edebiyatı ve kültüründeki değişmeyi tespit edebilmek ve ayrıca değişmeden devam eden kültürel izleri belirlemek için oldukça önemlidir. İşte bu noktada, Türk dili tarihi içinde “Eski Türk Dili” ya da “Eski Türkçe” olarak anılan Türk yazı dili içinde Köktürkçeden sonraki dönem olan Eski Uygur Türkçesi devrinde yazılmış Türk Hristiyan metinleri, bu çalışmanın temel zemini olarak belirlenmiştir. Çalışmada ilkin Hristiyanlığın Nesturîlik mezhebine bağlanan Türklerin dinî metinlerinin kültürel alt yapısına temas edilmiş, daha sonra Eski Türk Hristiyan metinlerinden seçilmiş örnek bir metin üzerinde dil bilgisi, söz varlığı ve köken bilgisi açısından çeşitli filolojik tespitlere, incelemelere yer verilmiştir. Sonuç olarak, Eski Türkçenin az bilinen bir yönüne filolojik bir metodoloji ile dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil, kültür, Eski Türkçe, Hristiyan, metinler

LANGUAGE AND CULTURE STUDIES: OLD TURKIC CHRISTIAN TEXTS

ABSTRACT

The Old Turkic texts which were written in “Old Turkic”, the first period of Turkish literary language, are the first and the main sources for illuminating grammar, vocabulary and etymological specialities of Turkish via its witnessing to the literary development of Turkish language and literature. These texts are the literary works of Turkish from the centuries 7th-8th to the 13rd century, in the time of advance period for Turkish as a literary language. Thus, “Old Turkic” became a common literary language for the Turks from utterly different

* 26-28 Mayıs 2016’da Belgrad’da düzenlenen II. Uluslararası Dil Eğitim ve Öğretimi Sempozyumu’nda sunulan bildirinin makale hâlindeki neşridir.

** Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mtberbercan@karatekin.edu.tr

cultures and varied civilisations. This language was the common literary language of Turks who were at first under the effects of Shamanism and after that affected by the way of various philosophies such as Buddhism, Brahmanism and Manichaeism and in addition religions such as Judaism and Christianity. This language was also the language of the first Muslim Turkish government Karakhanids naturally and other Turks from many lands finally and substantially came under the influence of Islam. Although Old Turkic texts were belonging to the different philosophies, religions and civilisations, “Old Turkic” studies are very important in order to understand Old Turkish culture in detail and to determine the variances in Turkish language, literature and culture and also to specify the unchanging and progressing cultural traces today. Herein, Turkish Christian texts written in Old Uigur period after the Kokturkic period in the era called “Old Turkish Language” or “Old Turkic” in the Turkish Language History, were selected as the main subject of this work. In the first place, cultural background of the religious texts written by Turks who were belonging to Nestorian church of Christianity is mentioned and afterwards various philological determinations and examinations are presented from the perspective of grammar, vocabulary and etymology on a selected exemplary Old Turkic Christian text. Consequently, this lesser known aspect of the Old Turkic is pointed out on a philological methodology.

Keywords: Language, culture, Old Turkic, Christian, texts

Giriş

Tarih boyunca Türkler, geniş coğrafyalara uzanarak dünyanın çeşitli bölgelerinde birçok devlet kurmuşlar, teşkilatlanarak buldukları bölgelerin hâkimi konumuna yükselmişlerdir. Eski çağlardan günümüze, kültürel etkileşim bakımından genel bir değerlendirme yapıldığında, dünya üzerinde Türklerin bulunduğu, yerleşime geçtiği ve savaş yoluyla kazanarak kendine yurt ettiği her bölgede, düşman veya dost tüm komşu halklar ve kültürler ile sosyal temas geçtikleri, dar ve kapalı bir toplum anlayışı içinde kalmadıkları, diğer kültürlerden mutlaka esinlendikleri ve bununla birlikte mutlak suretle onları etkiledikleri görülmüştür. Bu esinlenme ve etkilenmelerin varlığı en belirgin şekilde dil ve edebiyat numuneleri üzerinde tespit edilmektedir. Türklerle tarih boyunca bir şekilde temas etmiş, aynı medeniyet dairesinde bulunmuş veya aynı coğrafya içinde komşuluk ilişkileri içinde beraber hareket etmiş ve hatta savaşmış her halkın dilinde Türkçenin izleriyle karşılaşmakta ve bu halkların dilinden izlere de doğal olarak Türkçede rastlanmaktadır. Bu izler; en başta kelime alışverişi olmak üzere, söz ve cümle kalıplarındaki etkileşim, konuşma ve yazma tarzları ve üslupları gibi noktalarda sıkça görülmektedir.

7.-8. yüzyıllarda ve doğal olarak öncesinde, büyük kitleler hâlinde Şamanizm’in etkisinde olduğu açık bir şekilde Orhun Abideleri’nden ve diğer Orta Asya Türk buluntularından anlaşılan Türkler, Türk ismiyle kurulan ilk devlet olan Göktürk Devleti’nin 8. yüzyılda yıkılmasının ardından kalabalık kitleler hâlinde, Asya’daki diğer halk ve milletlerce benimsenmiş çeşitli din ve felsefe akımlarının etkisi altına girmişlerdir. İlk Eski Uygurların devlet eliyle küçük bir oranda Maniheizm ve sonrasında büyük oranda Budizm’in ekseninde yeni bir yaşam düzeninin sâkinleri olmaya başladıkları mâlumdur. İlerleyen yüzyıllarda Türklerin Asya’da yayılım bulmuş hemen hemen her dini yahut felsefeyi küçük ya da büyük cemaatler

hâlinde benimsedikleri, hatta bu dinlerin hâmesi ve yayıcısı olmaya çalıştıkları, dil ve edebiyatlarını, dolayısıyla kültürlerini mensubu oldukları anlayışın ifadesi için kullanarak birçok eser oluşturdukları görülmüştür. Fakat 10. ve 11. yüzyıllarda yoğun olarak başlamak suretiyle, Türk dünyasında İslam dininin öğrenilmesi ve Karahanlı Devleti tarafından İslamiyet'in Türk devlet dini hâline getirilmesi vasıtası ile Türklerin önceki inançlarını ve dinlerini terk etmeye başladıkları ve küçük gruplar hariç olmak kaydıyla, gittikçe artan bir teveccüh ile tüm Türk dünyasını kapsayacak şekilde İslam'ı benimsedikleri görülmüştür.

1. Eski Türkçe Hristiyan Metinlerinin Kültürel Alt Yapısı

Tarihte Türklerin İslam'dan önce benimsediği semavî dinler arasında, Musevîlik ve Hristiyanlık da vardır. Musevîliğin Hazar Devleti'nin devlet dinî olarak kabul edildiği ve Hazar Türkleri arasında Musevîliğin etki alanı bulunduğu mâlumdur; Hristiyanlığın ise Eski Türkler arasında kısmen yayıldığı ve Türk coğrafyasının dahil olduğu İç Asya'da, Türkistan'da, belli bir gelişim alanının bulunduğu, çeşitli milletlere mensup cemaatler hâlinde varlık gösterdiği bilinmektedir. Türk dili tarihi içinde "Eski Türk Dili" ya da "Eski Türkçe" olarak anılan Türk yazı dili içinde, Köktürkçeden sonraki dönem olan Eski Uygur Türkçesi devrinde, Türk Budist metinlerine kıyasla çok daha az ve sınırlı sayıda bulunan Türkçe yazılmış Hristiyan metinleri mevcuttur. Bu metinler, eski Türk dünyasında Hristiyanlığın yayıldığını, yayılmaya çalışıldığını gösteren önemli deliller olmakla birlikte, Türk dili ve edebiyatının filolojik açıdan farklı bir yönünü ortaya koyan önemli örnekleri teşkil etmektedir. 20. yüzyılın başlarında, Turfan keşifleri esnasında bulunmuş Eski Türkçe Hristiyan metinleri arasında, Yakub (Jacobus) İncili'nden hazırlanmış Türkçe çeviriden bir parça ve Aziz Georg'un çektiği acıları anlatan menkıbevî bir metin ilk başta sayılan Eski Türk Hristiyan edebî eserleridir. Eski Türkçe yazılmış bu metinlere, Kırgızistan'da, Yedi Su (Ceti Su / Semireçiye) bölgesinde, Orta Türkçe dönemine ait ve Eski Türk Hristiyan geleneğinin devamı olmak üzere, 13.-14. yüzyıllarda Hristiyan Nesturî (~ Nasturî) Türklerce Estrangelo türü Süryani harfleriyle Türkçe yazılmış mezar kitâbeleri katılabilir. Eski Türkçe yazılmış Hristiyan metinleri üzerine, özellikle Alman filologlarca çeşitli akademik çalışmalar (bkz. F. W. K. Müller, 1908; A. von Le Coq, 1922; ayrıca bkz. Zieme, 1974) yapılmıştır.

Turfan keşifleri esnasında bulunan metinlerden hareketle Hristiyanlığın Uygurlar arasında kısmen kabul gördüğü bilinmektedir. Ayrıca İç Asya'da bazı Türk boyları tarafından özellikle bugünkü Moğolistan içlerinde yaşamış Öngüt (~ Ongut) Türklerince ve Batı Türkistan'ın Yedi Su (Semireçiye) Türklerince Nesturî mezhebinin (Nestorianizm) yaygın bir şekilde benimsendiği bulunan mezar taşlarından açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Eski Türk çağına ait Türkçe yazılmış Hristiyan metinlerinden günümüze oldukça sınırlı sayıda ve çoğu fragman boyutunda bulunan bazı metinler ulaşmış olsa da tarihî izlere (bkz. Güngör, 2002a: 459) ve belgelere dayanan bilgiler (bkz. Barthold, 1925; Esin, 1978: 134-136, Güngör, 2002a: 457-462), Türkler arasında Hristiyanlığın erken devirlerden itibaren tanındığını, bazı Türk gruplarının ve hükümdarlarının Hristiyan olduğunu bildirmektedir. Öyle ki Maniheizm'e ait bir metinde Kaşgar bölgesindeki bazı Türk hükümdarlarının Hristiyan olduğuna dair bilgiler bulunması, Bar Han adında bir Türk kağanının Hristiyanlık zemininde Roma

İmparatoru ile temas kurması, M. 718’de Merv’deki Nesturî patriği Timotheus’un büyük bir Türk hükümdarının Hristiyan olduğunu bildirmesi, Karluklarda Hristiyanlığın yaygın olması ve Karluklara ait Taraz (Talas) şehri, Müslüman Samanîlere geçince şehirdeki en büyük tapınağın bir Hristiyan kilisesi olduğunun görülmesi, Nayman Türklerinde Nesturî akımın çok kuvvet kazanması vs. tüm bu bilgiler, bu kanaati desteklemektedir. Ayrıca Tevrat ve İncil’e (Eski Ahit’e) dayanarak Doğu Kilisesi’nin [bkz. The Oxford Dict. of the Christian Church, 2005: 350-355] “Gog” ve “Magog” adı verilen Orta Asya Türklerini (diğer Asya halkları ile birlikte, özellikle Moğolları) 5.-6. yüzyıllardan itibaren Hristiyanlaştırma misyonunu yüklediği bilinmektedir (Fr. Psalty, 1943: 887-895; ayrıca bkz. Eröz, 1983: 1-2).

Türk Orta Asya’sında benimsenen Hristiyanlık inancı umumiyetle Nesturî mezhebine bağlı bir çizgideydi. Bu sebeple, Eski Türkçe Hristiyan metinlerinin doğrudan doğruya bu ekolün metinleri olduğu düşünülmüştür. Nesturîlik, Rahip Nestorius’un fikirleriyle yetişmiş talebeler vasıtasıyla dünyaya yayılmıştır. İran kökenli olan ve rahiplik eğitimini Antakya’da (Antioch) tamamlayan Nestorius, 428’de Konstantinopolis patriği olmuştur. Fakat Hristiyan öğretisinin temelindeki bazı noktalar üzerindeki farklı görüşleri nedeniyle, örneğin Hz. Meryem’in Hz. İsa’yı insan olarak doğurduğunu, tanrı olarak doğurmadığını; fakat vahiy yoluyla Hz. İsa’da Tanrı’ya ait bir doğanın oluştuğunu ileri sürmüştür. Böylece hem insana ait hem de Tanrı’ya ait özelliklerin bedenen insan olan bir varlıkta birlikte birbirine karışmadan bulunduğunu belirtmiştir. Bu düşünceleri heretik (tanrıtanımay veya dinen sapkın) bulunan Nestorius, Efes’te toplanan konsilde aforoz edilmiş ve akabinde patriklik görevinden alınmıştır (431). 435’te Mısır’a sürgüne gönderilen Nestorius, 450’li yıllarda ölmüştür. Yazdığı bütün eserler, İmparator II. Theodosius’un emriyle yakılmıştır (Nestorius’un mukayeseli kristolojisi için bkz. Tarakçı, 2010). Nestorius’un günümüze ulaşan tek eseri, Amerikalı misyonerlerce İran’daki bir Nesturî kilisesinde 20. yüzyılın başlarında bulunmuştur (Nestorius, 1925). Nestorius’un Hristiyanlık öğretisi talebeleri tarafından gizlice yayılarak Nesturî kilisesi (Doğu Kilisesi) kurulmuş ve bu kilisenin yayılım alanı 5. yüzyıldan itibaren önce Yukarı Mezopotamya (özellikle Güneydoğu Anadolu) ve daha sonra Sasanî İran üzerinden tüm Asya olmuştur. Türkler arasında Nesturîliğin tanınmasından önce İran’da, Çin’de, Harezmi ve Maveraünnehr’de Nesturîlerin yoğun bir şekilde faaliyet gösterdikleri bilinmektedir (Güngör, 2002b: 486). Eski Türkçe Hristiyan metinlerinin İpek Yolu’nun güzergâhlarından biri üzerinde bulunan Turfan’da (Bulayık civarı) bulunması, Soğd veya diğer İranî bir halktan yahut Çinli Nesturî misyonerlerin İpek Yolu üzerinden Türk şehirlerine ulaştıklarını ve bu şehirlerde merkezler, kiliseler kurarak cemaat oluşturduklarını göstermektedir.

2. İncil’in Türkçe Çevirisinden Bir Parça

Eski Türkçelere ait Hristiyan metinlerinin en bilinenlerinden biri, muhtemelen Yakub (Jacobus) İncili’nin varyantlarının birinden ya da bir versiyonu olarak hazırlanmış Türkçe çeviriden bugüne ulaşabilmiş parçadır. Türkçe yazılmış bu İncil çevirisinin bütünü veya diğer parçaları şimdiye kadar bulunamamıştır. Öncelikle kaynak metnin geleneksel Hristiyan doktrinine, kanonik kabul edilen İncil metinlerine göre farklı yönlerinin bulunduğu belirtilmelidir. Dolayısıyla Eski Türkçe metin, kaynak metnin bu yönleri sebebiyle literatürde apokrif kabul edilen bir İncil’in parçasıdır.

Eldeki metnin en orijinal yönlerini “(2.1) Metin”deki 19. ve 62. satırlar arasında tespit etmek mümkündür. Bu kısımda sayısı belirtilmeyen “Moğuçlar (kâhinler veya Mecusi rahipler)”ın Hz. İsa’nın yanına ulaştıklarında Hz. Meryem’in orada bulunmadığı, buluşmanın nerede olduğunun belirtilmediği görülmekle birlikte kâhinlerin sunduğu üç hediye içinde Hz. İsa’nın hangi hediyeyi alacağı hususunda içlerinden üç düşünce geçirmeleri ve Hz. İsa’nın kâhinlerin içinden geçen üç düşünceyi bilerek hediyelerin üçünü de alması ve üç adet olarak belirtildiği şekilde sıfatlarını sıralaması söz konusudur. Ayrıca, Hz. İsa’nın kâhinleri kendisinden şüphe etmemeleri konusunda uyararak yattığı taştan beşikten bir parça koparıp kâhinlere vermesi, kâhinlerin taşı götürmelerinin mümkün olmaması, taşı hayvana yükleseler de hayvanın taşı yüklenememesi, en sonunda kâhinlerin taşı bir kuyuya atmaları ve bu suretle mucizevî bir şekilde kuyudan parlak alevler çıkması ve böylece kâhinlerin o günden itibaren ateşe taptıklarının belirtilmesi dikkat çekicidir (krş. Hock, 1996; ayrıca bkz. Luka, 2: 8-16; Matta, 2: 1-16).

Hz. İsa’nın çocukluğu ve ailesi hakkında bilgiler veren Yakub İncili, 16. yüzyıldan itibaren, Latince çevirisinin adıyla, “Proteuangelium Iacobi (Yakub’un İlk İncili [*Protévangile de Jaques*])” olarak Batı’da tanınmıştır (bkz. Clayton, 1998: 8). Orijinal dili olan Grekçeden başta Süryanice olmak üzere pek çok dile çevrilen İncil metninin Nesturî papazların liturjik dili Süryaniceden Türkçeye aktarıldığı açıktır. Söz konusu İncil’in bazı pasajlarının Nesturî Doğu Kilisesi’nin aktif olduğu bölgelerde çok okunan bir İncil olduğu ayrıca anlaşılmaktadır. Eldeki Eski Türkçe metinden hareketle, kaynak metnin çeviri esnasında geliştirildiği veya çeviri metnin kaynak metnin daha uzun bir varyantından çevrildiği doğal olarak düşünülebilir.

§ “İncil’in Türkçe Çevirisi’nden Bir Parça”, Türkiye Türkçesi çevirisiyle birlikte aşağıda sunulmuş (2.1, 2.2), ayrıca metin üzerinde dil bilgisi, söz varlığı ve köken bilgisi açısından çeşitli filolojik incelemelere (2.3) notlar hâlinde aşağıda yer verilmiştir:

2.1. Metin

(I)

- 1 “Barıp yükünelim anıng ulug qutınga”
- 2 tip ötündiler. Ol ödün Xirodis Xan
- 3 inçe tip yarlıqadı olarqa: “Ya emti
- 4 amraq oğlanlarım! Edgükiye barınglar,
- 5 ked köngül tegürüp tilengler, istengler.
- 6 Neçükin bolsar, sizler yana yanıp kelip
- 7 manga işitdürüngler. Men yime barıp yüküneyin
- 8 angar” tip tidi. İnçip ol moğuçlar,
- 9 neçükin Urişlim’tin önüp bardılar
- 10 erser, ol yultuz yime olarnı birle
- 11 barır erdi. Qaçan ol moğuçlar Bidilximqa
- 12 tegdiler erser, ol yultuz
- 13 tepremedin şük turdı. Ötrü anta
- 14 bultılar Mesixe tengrig. Ol ödün
- 15 titrü yaqın barıp kirdiler. Öz

16 yüklerin açtılar. Ertütün açuğın
17 ötündiler kim kelürmiş erdiler
18 üç türlüg közünc: altun, zımuran,
19 közi yime yükünç yükündiler, ögmek
20 alqış ötündiler ilig xan Mesixe
21 tengrike. Ol moguçlar inçe saqınıp
(II)

22 kirdiler: “Tengri oğlu erser
23 zımuran, közi algay. İlig xan erser,
24 altun algay. Birök otaçı emçi erser,
25 ot yem algay” tip bir qapanda
26 urup kigürdiler. Mengü Tengri oğlu
27 ilig xan Mesixe, ol moguçlarınğ
28 könglindeki saqınçın bilü yarlıqap
29 üç türlüg közüncin ertütün yumqı
30 alı yarlıqadı. İnçe yarlıqadı olarqa:
31 “Ay moguçlara! Sizler üç türlüg
32 saqınç üze kirtingizler. Tengri oğlu
33 yime men ök [erür] men. İlig xan yime
34 men erür men. Otaçı emçi yime men
35 ök erür men” tip yarlıqadı. “Siziksiz
36 bolup barınğlar” tip yarlıqadı ol
37 moguçlarqa. Taş bişikning bulungınta
38 min üzmiş teg bir yumgaq taşığ
39 üzüp birdi [neçükin] [.....]
40 [.....] Moguçlar ol taşığ alıp
41 öz et-özleri kötürgeli umatılar.
42 Yılqıqa yütürser, yılqı kötürü umatı.
43 Anın, kinggeştiler: “Bu taş ertingü
(III)

44 ağır turur. Bu bir yumgaq taş negülüg
45 ol? Bizing yılqı yime kötürü
46 umatın turur. İltgeli umagay biz” tip
47 sözleşdiler. Ötrü, antaça bir
48 quduğ belgürti. Ol taşığ kötürüp ol
49 quduğ içinte kemişdiler. Ança
50 barıp qay kördiler. Ol quduğ
51 içinte bir qorqınçığ, ulug, yaruq
52 oot yalın birle önüp kök qalıqqa
53 tegi turur erdi. İnçip, ol tanglançığ
54 belgü körüp moguçlar,
55 anglap bilip qorqup töpün tüşüp
56 yüküntiler. İnçe tiyür erdiler: “Bizinge
57 tapıngu yüküngü erdini birüp
58 ermiş [s]iz. Tapınguqa tegimsiz ermiş

59 biz. Bilmetin quduqqa kemişmiş biz”
60 tip öküntiler. Ol uqurqa, bu-kün
61 künke tegi moguçlar, ootqa tapınmaq
62 tıtağı bu erür. Ol ödün
63 belgölüg boltı olarqa tengridem
64 wirişti. Utuzup antın öngi yolça
(IV)

65 yorıtdı ol moguçları. Xirodis xanqa
66 tegmediler. Taqı yime bitiyü
67 teginelim: *Zexarya ulug dintarning*
68 *ölüm teginmiş ayıq qılınçlıg*
69 *Xirodis Xan elginte*. Ol ödün
70 kördi Xirodis Xan, bu moguçlar
71 yanıp adın öngi yolça barmışın.
72 “Mini osgançuladı bu moguçlar” tip
73 ay ked öwkese kelti. İnçe tip
74 yarlıqadı öz boyagulugçı ölütiçi
75 yarganlarqa: “Barınglar, mening
76 ilim içinte neçe iki yaşda
77 altın oqlan qızlar bar erser
78 barçanı ölürünler!” tip yarlıqadı.
79 Ötrü belgölüg boltı tengridem bir
80 wirişti Yausipning tülinte. İnçe
81 tip yarlıq tegürdi: [.....]

2.2. Çeviri

(I)

1 “Gidip secde edelim, onun yüce mertebesine”
2 diyerek (O’na) niyaz ettiler. O vakit, Kral Herodes
3 şöyle diyerek buyurdu onlara: “Şimdi ey
4 sevgili evlatlarım! Sağlıcakla gidin,
5 iyi düşünüp isteyin, (arayıp) bulun.
6 (Vaziyet) her nasıl ise, sizler tekrar dönüp gelip
7 bana bildirin. Ben de gidip secde edeyim
8 O’na” diye konuştu. Bu suretle o kâhinler,
9 her nasıl Yerusâlim’den çıkıp gittilerse,
10 o yıldız da onlarla birlikte
11 gidiyordu. Ne zaman o kâhinler Beytüllahim’e
12 ulaşınca o yıldız,
13 (gökyüzünde) kıpırdamadan sabit durdu. Sonra orada
14 buldular Tanrı Mesih’i. O vakit,
15 doğruca (huzuruna) yaklaşılmaya başladılar. Kendi
16 (taşdıkları) yüklerini (ona) açtılar (sundular). Hediye ve armağan ile
17 niyaz ettiler ki getirmişlerdi (yanlarında)
18 üç çeşit (değerli) varlık (eşya): altın, mürrüsafi,

19 tütsü ve ayrıca (O'na) secde ettiler, övgü
20 (sözleriyle) maruzatlarını beyan ettiler. Hükümdarlar hükümdarı Mesih
21 Tanrı'ya. O kâhinler şöyle düşünmeye

(II)

22 başladılar: “Tanrı oğlu ise
23 mürrüsafi ve tütsüyü alacak. Hükümdarlar hükümdarı ise
24 altını alacak. Şayet otacı tabip (kurtarıcı) ise
25 otu (ilacı) alacak” diyerek bir tepside
26 (bunları) koyup (huzura) girdiler. Ebedî Tanrı oğlu,
27 hükümdarlar hükümdarı Mesih, o kâhinlerin
28 gönlündeki düşünceyi bilerek hükmedip
29 (onların) üç çeşit değerli varlığı ve hediyesini, hepsini
30 alarak buyurdu. Şöyle söyledi onlara:
31 “Ey kâhinler hey! Sizler üç çeşit
32 fikir üzerine (huzuruma) girdiniz. Tanrı'nın oğlu
33 da sadece benim! Hükümdarlar hükümdarı da
34 sadece benim!” diye hükmetti. “Tedavi eden tabip de
35 sadece benim!” diye buyurdu. “Bundan şüphesiz
36 olup gidin” diye (ayrıca) söyledi o
37 kâhinlere. (İçinde bulunduğu) Taş beşiğin köşesinden
38 hamur koparmış gibi bir topak (yumak) taşı
39 koparıp (onu kâhinlere) verdi [nasıl] [.....]
40 [.....] Kâhinler, o taşı alıp
41 kendi bedenleri götürmeye muvaffak olamadı.
42 (Bir) hayvana yüklediklerinde hayvan götüremedi.
43 Bu sebeple istişare ettiler: “Bu taş son derece

(III)

44 ağırdır. Bu bir yumak taş nasıldır?
45 Bizim hayvan da götüremiyor,
46 götürmeyeceğiz” diye
47 konuştular. Sonra oracıkta bir
48 kuyu belirdi. O taşı götürüp o
49 kuyu(nun) içine attılar. Öylece
50 gidip arka(larına) baktılar. O kuyu(nun)
51 içinde korkunç bir büyük, parlak
52 ateş, alev(ler) ile çıkıp gökyüzüne
53 kadar ulaşıyordu. Bu suretle o garip (şaşılası)
54 alâmeti görüp kâhinler,
55 (meselenin aslına) vâkıf olup korkarak yere kapanıp
56 secde ettiler. Şöyle diyorlardı: “Bize
57 tapılacak, secde edilecek cevheri (kıymetli taşı) vermiş
58 imişsiniz. (Bizler o taş) tapmaya lâıyk değilmışiz,
59 bilmeden kuyuya atmışız”
60 diye pişman oldular. O zamana,
61 (yani) bugüne değin, kâhinlerin ateşe tapmasınının

62 sebebi budur. O vakit,
63 göründü onlara ilahi
(IV)
64 melek. (Onları) gaibe gönderip oradan başka yol boyunca
65 yürüttü o kâhinleri. Kral Herodes'e
66 ulaşamadılar. *Ve ayrıca yazarak*
67 *anlattım*: “Yüce Seçilmiş Zekeriyya'nın
68 Ölüme Ulaşması, Kötü
69 Kral Herodes'in Elinden”. O vakit
70 gördü Kral Herodes, bu kâhinlerin
71 dönüp başka farklı yola gittiğini.
72 “Beni kandırdı bu kâhinler!” diyerek
73 çok fazla öfkeleni. Şöyle söyleyip
74 buyurdu kendi boyun kıran cellat ve katliamcı
75 infaz yargıçlar(ın)a: “Gidin, benim
76 ülkem içinde ne kadar iki yaş(ın)dan
77 küçük çocuk varsa
78 hepsini öldürün!” diye emretti.
79 Sonra izhar etti, ilahi bir
80 melek Yusuf'un rüyasında. Şöyle diyerek
81 ferman ulaştırdı (haber verdi): “[.....].

2.3. Notlar

i. -*DA* = Bulunma hâl ekinin yönelme ve ayrılma fonksiyonuyla kullanıldığı görülebilmektedir: *iki yaşda altın oğlan kızlar* “iki yaş(ın)dan küçük çocuk” veya “iki yaştan aşağı [=altın]” (76-77); *taş biçikning bulungınta* “taş beşiğin köşesinden” (37); *ayg qılınçlıg xirodis xan elginte* “kötü Kral Xirodis'in elinden” (68-69); *ol quduq içinte kemişdiler* “o kuyu(nun) içine attılar” (48-49).

ii. -*DI erser* = Orta Türkçe metinlerinde sıkça kullanılmış -*DI erser* {görülen geçmiş zaman eki + *er-* esas yardımcı fiilinin şart çekimi} şeklindeki zarfîil eki fonksiyonu yüklenen birleşik yapı metnimizde gözlenmektedir: *bar-dılar erser* “gittilerse = gittiklerinde, (onlar) gidince” (9-10); *teg-diler erser* “ulaşınca, ulaştıklarında” (12).

iii. -(*X*) *turur* / -*mADIn turur* = Metinde zarfîil eki almış *teg-* fiilinin *turur* şeklindeki yardımcı fiille kullanılması neticesinde şimdiki zaman çekimi teşkil edilmiştir: *kök qalıqqa tegi turur erdi* “gökyüzüne ulaşıyordu” (53); bu cümledeki *tegi*'nin “değin, kadar” anlamındaki edat olduğunu düşünmek ayrıca mümkündür. O zaman çeviri, “gökyüzüne kadar dururdu (kalkıyordu)” şeklinde olacaktır. Ancak eğer ilk ihtimal göz önüne alınırsa, söz konusu şimdiki zaman çekiminin negatif şeklinin -*mADIn* zarfîil eki almış *u-* fiilinin *turur* şeklindeki yardımcı fiille kullanılması neticesinde olduğu görülecektir: *kötürü umatın turur* “götüremiyor” (46). O hâlde, söz konusu örneklerden hareketle, şimdiki zaman çekiminde belli bir morfem opozisyonunun bulunduğu ileri sürülebilir: -(*X*) + *turur* : -*mADIn* + *turur* (morfem opozisyonuyla ilgili olarak ayrıca bkz. krş. Ş. Tekin, 2014: 55).

iv. -n ... -n = Vasıta eki almış bir kelimedenden sonra vasıta eki veya iyelik ekinden sonra gelen belirtme eki almış bir kelimenin kullanılması neticesinde, sıracı ilk kelimedede bulunan vasıta ekinin Türkiye Türkçesindeki “ve” bağlama edatı gibi bağlama grubu teşkil etmek üzere sentaktik bir fonksiyon kazandığı düşünülmektedir: *ertütün açugin* “hediye ve armağan ile” (16); *közünçin ertütün* “değerli varlığı ve hediyesini” (29).

v. -nI birle = Zamirden sonra getirilen belirtme eki -nI, birle “ile, birlikte, beraber” edatı zamirle birlikte kullanılacaksa zamirin vasıta çekimini pekiştiren/kuvvetlendiren bir fonksiyon üstlenmektedir: *oları birle* “onlarla birlikte” (10).

vi. *neçükin* .... *bolsar / erser* = “nasıl” anlamındaki *neçükin* (< ne+çe+ök+i+n) birleşik soru kelimesinin, sentakta *bolsar* veya *erser* şeklindeki şart çekimli yardımcı fiillerle irtibatlı olarak kullanımı, Hint-Avrupa dillerinde sıkça bulunan cümle başlatıcı mahiyetindeki cümle başı edatlarının görevindedir. Esas itibarla, *neçükin* ... *bolsar / erser* “her nasıl, her ne şekilde ise; vb.” biçiminde Türkiye Türkçesine aktarılabilir: *neçükin bolsar, sizler yana yanıp kelip manga işitdürüngler* “(vaziyet) her nasıl ise, sizler tekrar dönüp gelip bana bildirin” (6-7); *neçükin Urişlim’in önüp bardılar erser* ... “her nasıl Yaruşalim’den çıkıp gittilerse ...” (9).

vii. *qaçan* ... *erse* = Cümle başlatıcı *qaçan* edatının *er-* esas fiiliyle birleşik çekime girmiş fiilin gerçekleşme zamanını bildirmek üzere sözde soru “ne zaman” anlamıyla, “zaman”ı işaretleyen bir gösterge olduğu anlaşılmalıdır: *qaçan ol moguçlar Bidilxımqa tegdiler erser* “ne zaman o kâhinler Beytlehem’e ulaşınca” (11-12).

viii. ... *ök erür* = *er-* esas yardımcı fiilinin geniş zaman çekimi, Eski Türkçede isimlerin ve isim hüviyetindeki sözlerin bildirme çekimidir; yardımcı fiilin bu çekimi, ilerleyen dönemlerde ve bazı Eski Türkçe metinlerde kısaltmalı bir yapı oluşturularak düşürülmüştür. Örneğin, *men küçlüg erür men ~ men küçlüg men* “ben güçlüyüm”, *{ol} körklüg erür ol ~ körklüg ol* “o güzeldir” (olumsuz: *ermez*). Metnimizde, *men* zamirinin *erür* ile kurulmuş bildirme çekiminde “bizzat, sadece, yalnız vb.” anlamıyla çekime katılan *ök* kuvvetlendirme (intensivum) edatı da görülmektedir: krş. *men erür men* “ben benim”, *men ök erür men* “ben sadece benim” → *tengri oğlu yime men ök [erür] men / ilig xan yime men erür men ... otaçı emçi yime men ök erür men* “Tanrı’nın oğlu da sadece benim! Hükümdarlar hükümdarı da sadece benim! ... Tedavi eden tabip de sadece benim!” (32-25).

ix. -(X)p *ermiş* = Rivayet edilen geçmiş zamanın rivayeti şeklindeki birleşik çekimi kuran -(X)p *ermiş* yapısı metinde görülmektedir. Bu yapı, zarf fiil ekinin Eski Türkçede geçmiş zaman çekimini oluşturan eklerden biri olduğunu doğrulamaktadır: *birüp ermiş siz* “vermiş imişsiniz” (57-58).

x. *tegin-* = Söz konusu fiilin metinde çok ilgi çekici olarak iki ayrı anlamı birden bulunmaktadır. Fiilin sık kullanılan ve bu sebeple ilk anlamı olarak kabul edilen “değmek, ulaşmak”, *ölüm teginmiş* “ölüme ulaşması” (68)’de açıkça görülmektedir. Öte yandan, Türkiye Türkçesinde kullanılan *değin-* “anlatmak, temas etmek, zikretmek vb.” fiilinin Eski Türkçeden gelen “anlatmak” anlamını günümüzde yaşattığı bariz görülmektedir: *bitiyü tegin-* “yazarak anlatmak” (66-67).

xi. *tegür-* = *teg-* “değmek, ulaşmak” fiilinin faktitif eki almış şekli olan *tegür-* “değdirmek, ulaştırmak” fiilinin *köngül* “düşünce”, *yarlıq* “buyruk, ferman; haber, bildiri; uyarı, ikaz vb.” isimleriyle birlikte kullanılarak “isim + yardımcı fiil” şeklinde

kurulan birleşik fiil yapısında yardımcı fiil olarak kullanıldığı görülmektedir: *köngül tegür-* “düşünmek” (5), *yarlıq tegür-* “haber vermek” (81).

xii. *töpün tüş-* = Vasıta eki almış “tepe; baş, üst kısım; alın” anlamlarındaki *töpü* isminin *tüş-* “düşmek; inmek” yardımcı fiiliyle kullanımı neticesinde, “isim + yardımcı fiil” şeklinde kurulan “(insanın tepesinin yani başının yere indirilmesi veya yere konulması vasıtasıyla saygı göstermek üzere) yere kapanmak, başla (yere) inmek, secde etmek” anlamındaki birleşik fiil yapısı görülmektedir. Söz konusu birleşik fiilin *yükün-* “secde etmek, tâzim etmek” fiiliyle eş anlamlı yahut çok yakın anlamlı ilgisi bulunmaktadır: *töpün tüşüp yüküntiler* “yere kapanıp secde ettiler” (55-56). Eski Uygur metinlerinde bu birleşik fiilin birçok metinde kullanımı tespit edilmektedir: *krş. töpün tüşe* (Altun Yarık, 10/8) ~ *töpün yüküntür* (ae. 34c/9) vd.

xiii. *ertüt* = ~ *artut?* (16, 29) “hediye, armağan” anlamındaki kelimenin Eski Uygurcada *bert* (< *ber-t*) ismiyle birlikte hendiadyoin içinde tespit edilmiş *ert* “verilen şey, vergi” (ayrıca *krş. iyelik ekli ert+i*) ismiyle ilgisi kurulabilir: *ert bert almatın* “vergi almadan”, *erti berti ağır bolur* “vergisi ağır olur” (bkz. Clauson, 1972: 201a); sonda bulunduğu tasarlanan *+(*ü*)*t* ekinin eski çokluk eki olduğu ve yapının *ert+(*ü*)t* “hediyeler, verilen şeyler” şeklinde geliştiği ilk bakışta mümkün görünmektedir.

xiv. *ay ked* = Soğdca kökenli *ked* “çok, son derece fazla” zarfından önce gelerek kontekste “çok ve fazla olma” durumunu kuvvetle pekiştiren ve çokluğun şiddetini gösteren *ay* şeklinin *ay moğuçlara!* (31) örneğindeki kullanımdan farklı olarak vokatif (seslenme, hitap unsuru) olmadığı açıktır. Söz konusu formun *ked* zarfından önce gelerek zarfın anlamını yoğunlaştıran bir cümle unsuru olduğu anlaşılmaktadır (73).

xv. *boyagulugçı / ölütüçi* = Eş anlamlı veya çok yakın anlamlı kabul edilen bu iki kelimenin kelime çifti olarak hendiadyoin teşkil ettiği görülmektedir. Esasen, *boyagulug* şeklinin *boyn* ~ *boyun* “boyun” isminin eski bir varyantı olan *boy*’dan türetildiği görülmektedir. Bu düşünce dâhilinde, *boyagulugçı* (< *boy+a-gu+lug+çı*) “(düşmanı, esiri, suçluyu veya mahkûmu) boynunu kırarak öldüren cellat” anlamındadır. “boyun” anlamındaki *boy* formunun içinde geçtiği ilgi çekici bir kelime olarak *krş. boymul* ~ *buymul* “boynunda ak olan at, koyun” (Divanü Lug. Türk., 522/422). “boyunlamak, boyun kırmak” anlamı verilen *boya-* fiilinin bir alternansı olarak Kaşgarlı’da, *boyunla-* “tokatlamak, boyuna vurmak” (507/407) fiili bulunmaktadır. *ölütüçi* şekli incelendiğinde ise, *öl-* “ölmek” fiilinden geliştirilen *ölüt* (< *öl-(*ü*)t*) formu, G. Clauson’un belirttiği şekilde “epidemik” bir ölüme (ae. 130ab) yani yaygın bir şekilde ve kıran hâlindeki toplu bir ölüme işaret etmektedir. Dolayısıyla *ölüt* isminin “katliam, toplu kıyım, topluca öldürme, salgın hâlinde ölme” anlamında olduğu açıktır. Keza Anadolu metinlerinde görülen alternatif şekil *ölet* ~ *öled* de bu anlamdadır (C. Dilçin, 1983: 167b); o hâlde, eldeki metinde geçen *boyagulugçı ölütüçi* (74) isimleri, “boyun kıran cellat ve katliamcı (topluca öldüren)” şeklinde anlaşılmalıdır.

xvi. *bidilxim* = Bugün *Beytüllahim* yahut Batı kaynaklarında kaydedildiği şekilde *Bethlehem* olarak anılan yerin adı. Filistin’deki Batı Şeria’da bulunduğu bilinir ve Hz. İsa’nın doğduğu kabul edilen yerdir. Ayrıca metinde zikredilen yıldızın adı Hz. İsa’nın doğduğu yerde sabit durmasından dolayı “Beytüllahim Yıldızı” olarak anılır (11).

xvii. *dintar* = Eski Türk Maniheizt metinlerinde sıkça geçen Soğdca kökenli bir kelime olup anlamı “dinen seçilmiş, mertebesi yüksek olan”dır (67).

xviii. *edgükiye* = *edgü*'den sonra getirilen küçültme eki *+kiye*'nin eklendiği kelimenin anlamını pekiştirmek üzere kullanıldığı görülmektedir: *edgükiye barınglar* (4); ekin aslı fonksiyonu olan küçültme, kelimenin anlamına katılmamıştır: *edgü+kiye* “iyi bir şekilde, hayırla, sağlıklıca” (Benzer olarak Türkiye Türkçesinde, *sağlık* isminden sonra getirilen *+cak* küçültme eki, sağlık isminin anlamını pekiştirmiş, anlama kuvvet kazandırmıştır: *sağlı(k)cakla gidin*).

xix. *erür / turur* = Metinde, isimlerdeki bildirme hem *erür* hem de *turur* yapısıyla teşkil edilmektedir (ayrıca bkz. viii): ... *ultagı bu erür* “... sebebi budur” (62); *ertingü ağır turur* “son derece (çok) ağırdır” (43-44).

xx. *kir-* = Özellikle 15. ve 22. satırlarda geçen *kir-* “girmek” fiilinin anlamı, esas anlam “girmek” ile doğrudan ilgili olmak üzere fiilin çok anlamlı yapısına uygun bir şekilde “başlamak”tır (ayrıca krş. Türkiye Türkçesinde *girişmek* ve *başlamak*): *yaqın barıp kirdiler* “yaklaşmaya başladılar” (15); *inçe saqınıp kirdiler* “şöyle düşünmeye başladılar” (22). *kir-* fiilinin “başlamak” anlamı, *kir-* fiilinin bir işin yapılması için yapılacak ilk ve öncü eylemlerden olması sebebiyledir. *kir-* “girmek” gibi çok anlamlı fiillerin dilde işlek kullanıma sahip fiiller oldukları anlaşılmaktadır. Fiillerin yapılarındaki figüratif benzerlik, çok anlamlılık yelpazesinde fiillerin yan anlam oluşturmalarını sağlar (ayrıca bkz. Berbercan, 2013).

xxi. *kör-* = Metinde *kör-* fiilinin hem “bakmak” hem de “görmek” anlamı bulunmaktadır: *qay kördiler* “arka(larına) [=geriye] baktılar” (50); *ol ödün kördi xirodis xan* “o vakit gördü Kral Herodes” (69-70).

xxii. *közünç* = *köz-ü-n-ç şeklinde yapısal açıdan açıklanan kelimenin asıl anlamı “varlık”tır; öyle ki *közün-* fiili “görünmek”, *-ç* ile isim olarak teşkil edilen *közünç* ise bu fiilin anlamından hareketle “görünen, görülmüş (şey)” anlamındadır; yani elde edilen isim “görünen”i ve “görülmüş”ü bildirmesi sebebiyle Eski Türkçede “[görünmesi ya da görülmesi yoluyla] var olan, varlık” anlamı kazanmıştır.

xxiii. *közi* = “tütsü (kokulu dumanı yaymak üzere ateşte yakılan nesne; dumanı yaymak için ateşte kokan bir maddeyi yakma işi)”; kelimenin **kö-* şeklinde “yanmak/yakmak” anlamıyla bağlantılı bir kökten (bkz. Divanü Lug. Türk'te *kön-* “(Argu lehçesinde) yanmak” [279/242]) fiilden fiil yapan ek *-z-* ve fiilden isim yapan *-i* vasıtasıyla (< *kö-z-i*) teşkil edildiği ve özel bir anlam kazanarak Eski Türklerce “tütsü” karşılığında kullanılan bir kelime olduğu anlaşılmaktadır (18, 29).

xxiv. *moğuç* = Eski İrancada (Old Persian) *maguš* maguş “yıldız falcısı, astrolog” anlamındaki kelime Grekçede, Liddell & Scott'a göre, **Máyos** şeklinde olup üç anlama sahiptir: I. Magici, (İranî) Med boylarından biri; II. Persiya (İran)'da, rüyaları tâbir eden papazlardan (muhtemelen Mecusî rahiplerden) ve büyücülerden biri; III. büyücü, efsuncu, kâhin; özellikle kötü anlamda: şarlatan, sihirbaz vb. (Liddell & Scott, 1996: 1071b). Eski Türkçede kelimenin yukarıda kaydedilen anlamlar dahilinde *moğuç* “kâhin” şeklinde geçtiği görülmektedir; ikinci hecedeki /o/, düzlük-yuvarlaklık uyumu çerçevesinde tercihen /u/ okunmuştur (8, 11, 21, 27, 31, 37, 40, 54, 61, 65, 72).

xv. *qapan* = (< *qā + p'an*) “tepsi, geniş tabak”; tarihî Türk metinlerinde *qa* (ve bazen *qab*) şeklinde görülen ve “kap, konteyner” anlamındaki isim (bkz. Divanü Lug. Türk, *qā* “kap” [205/175, 537/439]) ile Çince'den Eski Türkçeye alınmış “geniş bir tabak, tepsi” anlamındaki *p'an* (> *pan*) [bkz. Clauson, 1972: 585a; ayrıca bkz. Ligeti, 1966: 158] isminin arka arkaya yazılmış ve sadece bu metne mahsus birleşik bir formudur (25).

xvi. *qay* = Eldeki metne mahsus bir şekilde, “arka, geri” anlamında kullanılmış bu ilgi çekici kelime, *kör-* fiiliyle birlikte “geriye bakmak, arkaya bakmak” anlamına gelmektedir {*qay kördiler* “arka(larına) [=geriye] baktılar”} (50).

xvii. *qut* = Eski Türkçeden Yeni Türkçeye uzanarak bugün de Türkiye Türkçesinde kullanılan *qut* isminin (örneğin; isim: *kutlu, kutsal*, fil: *kutsa-*, *kutlu olsun*), Eski Türk metinlerindeki anlam yelpazesi oldukça geniştir. Kısaca tanımlamak gerekirse, Eski Türk dili ve kültüründe *qut* (kut), “tüm dünya(lar)da iyilik ve güzellikten yana olan her şey”dir. Kelimenin metindeki anlamı daha özel bir anlam olarak “(uhrevî ve ulvî, yüce bir) mertebe”dir; yani en iyi ve en güzel “makam”dır (1).

xviii. *şük* = “sessiz, sakin; sabit”; Eski Türk metinlerinde geçen Soğdca kökenli bir kelimedir (transliterasyonu: *šwk*) [Clauson, 1972: 867 # ilgili yerde bkz. Benveniste, *Journal Asiatique*, 236/2 (1948), s. 184]: *ol yultuz tepremedin şük turdı* “o yıldız, (gökyüzünde) kıpırdamadan sabit durdu” (13).

xxix. *tile-/iste-* = Metinde *tile-* ve *iste-* fiillerinin yan yana, anlamı bütünleştirmek üzere beraber kullanıldıkları görülmektedir: *tilengler, istengler* “isteyin, (arayıp) bulun” (5). Anlam bakımından karşılaştırmak açısından bir örnek olarak, bu fiillerin Türkiye Türkçesinde yakın anlam ilgisiyle polisemik açıdan birbirine bağlandıkları görülür. Eski metinlerde *tile-* fiilinin tamamen “istemek” anlamında kullanıldığı çok açıktır; fakat Türkiye Türkçesinde *dile-* fiili “yapılması kendi elinde olmayan bir şeyin olmasını istemek; keyfi istemek” şeklinde; *iste-* ise “istek duymak; bir şeyin kendisine verilmesini veya yapılmasını söylemek; görmek istediğini bildirmek; gerek olmak” şeklinde tanımlanmıştır ve iki fiil arasında anlamsal fark bulunmaktadır (TDK, 1955: 202a, 375a): krş. *Lokantada su istedim / Lokantada su diledim* (?); öte yandan çağdaş Türk lehçelerinden bazılarında, örneğin Türkmencede, *dile-* fiilinin eski Türk metinlerindeki “istemek” anlamının muhafaza edildiği görülmektedir: *çağacık suv dileyär* “Küçük çocuk su istiyor” (Türkmençe-Türkçe Sözlük, 1995: 160b). Kaşgarlı, *irde-* ~ *irte-* ve *iste-* fiilleri için “aramak” kaydını da düşmüştür. *iste-* fiilinin aslı şeklinin *iz* “belirti” (ayrıca bkz. Divanü Lug. Türk 53/38) isminden ve *+te-* isimden fiil yapan ekten müteşekkil bir yapı olduğu ve *irte-* biçiminin rotasizmin görüldüğü bir örnek olduğunu belirtmek doğru olacaktır. Dolayısıyla, *iste-* (< *iz+de-* “aramak, izini takip etmek; (iz) bulmak”) fiilinin anlamlandırılmasında bu ayrıma dikkat edilmelidir.

xxx. *titrü* = (< **tit(ü)r-ü*); aslı olarak zarffiil eki olan enklitik *-ü*’nün **tit(ü)r-* şeklindeki fiil üzerinde kalıplaşması yoluyla, cümlede klişe hâlinde bir zarf olarak kullanılan kelimenin “doğruca, doğrudan” şeklinde metinde anlam kazandığı anlaşılmaktadır: *titrü yaqın barıp kirdiler* “doğruca (huzuruna) yaklaşılmaya başladılar” (15).

xxxi. *Urişlim* = *Jerusalem* (*Yeruşalayim*), Arapçası “El-Kuds (Kudüs)” olan şehir isminin metinde gözlenen formudur (9).

xxxii. *osgançula-* ~ *usgançula-* = *azgançula-* ~ *asgançula-* “kandırmak, yanıltmak vb.”; örneğin bkz. krş. *Türkische Turfan Texte IV*, s. 448: *tewlüg kürlüg saqınçın atasın asgançulayu* “hileli düşünceyle babasını kandırarak”. Örnek cümlede yer alan *asgançula-* ile metinde gözlenen *osgançula-* fiilleri ilk hecede vokal farkı bulunmakla birlikte aynıdır: *mini osgançuladı bu moguçlar* “beni kandırdı bu kâhinler” (72); fiilin “azmak, yoldan çıkmak vb.” anlamındaki *az-* fiiliyle ilgisi kurulabilir (bu ilgi için bkz. Clauson, 1972: 284b); fakat söz konusu şeklin anlamının “kandırmak,

yanılmak” olduğu düşünülürse, *us* “akıl” ile ilgisini kurmak mümkün görünebilir. Bu düşünceden hareketle, *usgançula-* şekli doğal olarak ileri sürülecektir.

xxxiii. *ur-* = Esas anlamı “vurmak” olan fiilin metinde görülen anlamı “(üzerine) koymak”tır: *bir qapanda urup kigürdiler* “bir tepside (= tepsinin üzerine) koyup (huzura) girdiler” (26).

xxxiv. *utuz-* ~ *uğuz-* = Metinde kontekste göre, “göndermek” şeklinde anlamlandırılmıştır: ... *utuzup antın öngi yolça yorıdı* ... “gönderip oradan başka yol boyunca yürüttü” (64); Eski Türkçede, örneğin Tonyukuk yazıtında, fiil “sevk etmek, liderlik etmek” anlamındadır: *Ötüken yışgaru uduztum* “Ötüken dağlarına doğru sevk ettim” (Tekin, 1994: 7, 69).

xxxv. *Xirodis* = Hz. İsa’nın doğduğu çağda, Kudüs’teki Yahudi kralı *I. Herodes* (65, 69, 70); Roma İmparatorluğu’nun Yahudiye eyaletinin valisi; eldeki metne göre kâhinleri yeni doğmuş Hz. İsa’yı bulmak üzere gönderen ve kâhinlerin geri dönmemeleri üzerine kızarak iki yaşından küçük çocukların öldürülmesini buyuran, infazları ve zâlimliği ile bilinen Yahudi kralı.

xxxvi. *w(i)rişti* = (*b(i)rişti* ~ *p(i)rişti* ~ *f(i)rişti*) “melek” (64, 80); Eski Uygur metinlerinde sıkça rastlanan kelime İran kökenlidir: krş. Pehlevicede (Orta Farsçada) *frēstag*, Manici muhite ait Orta Farsçada *prystg*, Yeni Farsçada *ferište* ~ *ferište* ~ *firište* (ayrıca bkz. Mackenzie, 1971: 34).

xxxvii. *yargan* = Kelime, Eski Türk hukuk sistemine ait bir terim ve aynı zamanda devletle ilgili askerî-idari bir unvan olup (örneğin; *Boyla Kutlug Yargan*, *Inançu Apa Yargan Tarkan*) genel anlamda bugünkü “cezayı uygulayan, yerine getiren yargıç, hâkim” karşılığında kullanılmıştır (75); kelimenin *yar-* fiilinden türetildiği açıktır (< *yar-gan*); öyle ki terim anlamı, *yar-* “yarmak, (ikiye veya çeşitli parçalara) ayırmak” fiiline “(muhtemelen işkence yoluyla, delmek, yarmak, parçalamak vb. şekilde) cezalandırmak, infaz etmek” anlamı kazandırılması yoluyla oluşmuştur.

xxxviii. *Yausip* = ~ *Yosef* (*Joseph*) ~ *Yusuf*; Tanrı tarafından rüyaları yorumlama yeteneği verilmiş olan “Hz. Yusuf” (80); eldeki metinde Hz. Yusuf’un rüyasıyla ilgili bir bahse geçilecekten metnin sona erdiği görülmektedir (79-81).

xxxix. *Zexarya* = “Hz. Zekeriyya”; Kral Herodes’in zamanında İsrailoğullarına ilahi önderlik yapmaya çalışmış; fakat anlaşılammış ve öldürülmüştür (eldeki metinde de belirtildiği şekilde Kral Herodes elinden ölmüştür). İslam’a göre Zekeriyya, Yahudilere peygamber olarak gönderilmiştir. Hz. İsa’nın kuzeni olarak bilinen ve Herodes tarafından kafası kesilerek öldürülen Hz. Yahya’nın (Vaftizci Yahya) babası ve Hz. Meryem’in teyzesinin (Elisa) kocasıdır.

xl. *z(i)muran* = “myrrha”dan (*mirra*, *mürrüsaftı* veya kısaca *mür* olarak bilinen ağaç) elde edilen ve bu isimle anılan bir tür reçine; kokusu, ferahlatıcı ve tedavi edici özelliği sebebiyle değerlidir.

KAYNAKÇA

- ATALAY, B., 2006, *Kaşgarlı Mahmud Divanü Lugati't-Türk I-III, IV (Dizin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- BARTHOLD, W., 1925, "Orta Asya'da Moğol Fütuhata Kadar Hristiyanlık", Çev. Köprülüzade Ahmed Cemal Bey, *Türkiyat Mecmuası*, c. I, s. 47-100.
- BERBERCAN, M. T., 2013, "Kutadgu Bilig'de Fiillerin Çok Anımlı Yapısına Genel Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 6, S. 24, s. 83-98.
- CLAUSON, G., 1972, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- CLAYTON, M., 1998, *The Apocryphal Gospels of Mary in Anglo-Saxon England*, Cambridge: Cambridge University Press.
- DİLÇİN, C., 1983, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B., Z. AKKOYUNLU, 2014, *Kaşgarlı Mahmud Divanü Lugati't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERÖZ, M., 1983, *Hristiyanlaşan Türkler*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ESİN, E., 1978, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş* (Türk Kültürü El Kitabı II, Cild I/b'den Ayrı Basım), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- GÜNGÖR, H., 2002a, "Türklerle Hristiyanlar Arasındaki İlişkilere Genel Bir Bakış", *Dinler Tarihi Araştırmaları-III, 2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, s. 457-476.
- GÜNGÖR, H., 2002b, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 463-503 (261-282).
- HOCK, R. F., 1996, *The Infancy Gospels of James and Thomas*, Santa Rosa: Polebridge Press.
- KAYA, C., 1994, *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- LE COQ, A. von, 1922, *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften.
- LIDDELL, H. G., R. SCOTT, 1996, *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press.
- LIGETI, L., 1966, *Un Vocabulaire sino-ouigoure des Ming, le Kao-tch'ang-kouan Yi-chou du Bureau des Traducteurs*, Dissertationes Sodalium Instituti Asiae Interioris II, Budapest.
- MACKENZIE, D. N., 1971, *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford: Oxford University Press.
- MULLER, F. W. K., 1908, *Uigurica*. Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften.
- Nestorius, 1925, *The Bazaar of Heracleides*, Trans. G. R. DRIVER, Leonard HODGSON, Oxford: Clarendon Press.
- PSALTY, Fr., 1943, "Türklerde Hristiyanlık", *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri Kitabı*, s. 887-895.
- TARAKÇI, M., 2010, "Nestorius ve Kristolojisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 19, S. 1, s. 215-241.

- TEKİN, Ş., 2014, *İştikakçının Köşesi - Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TEKİN, T., 1994, *Tunyukuk Yazıtı*, 5, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- The Oxford Dictionary of the Christian Church*, 2005, Haz. F. L. CROSS, E. A. LIVINGSTONE, Third Edition Revised, New York: Oxford University Press.
- Türkçe Sözlük*, 1955, Ankara: TDK Yayınları.
- Türkmence-Türkçe Sözlük*, 1995, Haz. M. ÖLMEZ vd., 18, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- ZIEME, P., 1974, “Zu den nestorianisch-türkisschen Turfantexten”, *Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference*, Haz. G. KARA, P. ZIEME, Berlin: Akademie Verlag, s. 661-668.